

Simon András

A SZŐLŐBIRTOKOSOK SZERVEZETEI A NAGYKANIZSA KÖRNYÉKI SZŐLŐHEGYEKEN

Bevezetés

A Délnyugat-Dunántúl szőlőhegyein másfél évtizede végzek önálló kutatásokat a szőlő- és borkultúra témakörében. Jelen dolgozat a szőlőbirtokosok szervezeteinek formáit, működését tekinti át részint történeti adatokra, részint pedig szóbeli visszaemlékezésekre támaszkodva, elsősorban néhány dél-zalai, Nagykanizsa környéki szőlőhegy (Förhénc, Cserfő, Bacónak) területén, példáján.

A vizsgált szőlőhegyek a településektől – Nagykanizsától és még néhány környékbeli falutól, mint Nagyréce, Nagybakónak – néhány kilométernyire fekvő, észak-déli irányú, gazdagon tagolt, 300 m tengerszint feletti magasság körüli dombsorokon jöttek létre. Területünk a legutóbbi időkig nem volt része egyetlen történelmi borvidéknek sem, a szőlőhegyeken zajló paraszti szőlő- és borkultúrát nem jellemezte minőségi és árutermelő borkészítés.¹

Történeti vázlat

A kutatásaim során bejárt szőlőhegyeket illetően a 14. századból van tudomásom a legkorábbi adatokról. A *Vajda* szóalak helynévként² 1322-ben a zala-vári conventnek a Vajda nevű birtok eladásáról szóló, majd 1325-ben Réce (Nagyréce falu) birtok határjárásáról szóló bizonyságlevelében tűnik fel („*nobiles de Wayda*”, „*via in Wajda*”).³ 1398-ban Vajda, Kis-Vajda és Réce birtokok örökrészéről dönt a convent („*in dictis possessionibus Wayda, Kyswayda et Reche*”).⁴ A 15. század derekán (1451., 1454.) a Vajda nevű birtokon hegyvámot emleget egy forrás⁵. 1452-ben szőlőhegyként jelzik Cserfőt („*promontor Cherfew*”), amely nem önálló falu, hanem „*a Vajda család tulajdonában lévő önállóan kezelt lakott birtok*” volt.⁶ 1453-ban pedig fekvését is olvashatjuk:

---

¹ Vö. KECSKÉS Péter 1992. 167.

² Cserfő (a nép ajkán: *Cserfe*) három párhuzamosan futó, észak-dél irányú dombsorból álló szőlőhegy Nagykanizsától északkeletre, Nagyréce közelségében, az ugyancsak szőlőhegyként létrejött Bacónaki-hegy közvetlen szomszédságában. A három „oldal” balról jobbra: Vajda–Cserfő, Nagy- vagy Öreg-Cserfő, Kis-Cserfő. Vö.: PAPP László – VÉGH József 1967. 588.

³ NAGY Imre – VÉGHELY Dezső – NAGY Gyula 1886. I. 157; 187–188.

⁴ NAGY Imre – VÉGHELY Dezső – NAGY Gyula 1890. II. 291.

⁵ HOLUB József 1960. 183. Vajda a 12. század végétől emlegetett, s a török időkben elpusztult falu, az utolsó összeírás, amiben szerepelt, 1593-ból való. Helyét szőlővel telepítették be. VÁNDOR László 1994. 270.

⁶ VÁNDOR László 1994. 270.

„*Poss. Cherfew inter possessiones Baczanagh et Vajda in territorio possessiones Vayda*”. 1486-ban mint „*Cherfew pred.*” szerepel.⁷

A cserfői hármás dombsor keleti szomszédságában ugyancsak szőlőhegy húzódik: Bacónak (Bacónaki-hegy). 1335-ből való az „*újudvari convent bizonyág-levele Baczonak nevű birtokban történt osztályról*”.⁸ A *Bachanag* nevű területen osztozó két nemes egyenként 27, összesen 54 szőlőt birtokolt.⁹ Az oklevélben a határjárás során leírt több erdőfolt (cserfaerdő, tölgyerdő, (vad)almaerdő, dióerdő) és cserjés arra utalhat, hogy a szőlőtelepítés irtásos módon folyt, fokozatosan váltotta fel az erdőt és bozótot a szőlő.¹⁰ Nagy valószínűséggel az egykori erdő borította terület szőlőheggyé alakulását őrzi mind a Bacónak vagy Bakónak, mind pedig a Cserfő földrajzi név.¹¹ Az oklevélben szereplő birtoknak a mai Bacónak szőlőheggyel való azonosítását nem csupán a névalak és a szőlők említése igazolja, hanem a *Bokonuk* nevű vízfolyás (ma: Bakónaki patak) és a *Bokonuk* helységnév (ma: Nagybakónak falu) megjelenése a szövegben.

A török harcok időszakára vonatkozóan csak szórványos adatokra bukkanunk. Feyér Piroska összefoglalóan így nyilatkozik a helyzetről: „*A Dunántúlon Kanizsa külvárosának mintegy hétszáz kertjét, szőlőjét említik, amelyeket az ostrom feldúlt, elpusztított.*”¹²

1720-ban elkészült a magyar királyság szőlőtermő területeinek minősítése. Ebben – a háromfokú skálán – Zala megye szőlőterülete egyharmad részben másod-, kétharmad részben pedig harmadosztályú minősítéssel szerepel. Külön kiemelve Kanizsa szabad királyi város „*egészen*” a harmadosztályban kap helyet.¹³

A 19. század első felében Fényes Elek statisztikai-geográfiai országleíró munkájában a megye „*természeti tulajdonságai*” között kiemeli, hogy Zala területe „*szelid bortermő dombokkal borítottak*”. A megye „*termékeinek*” felsorolásakor írja: „*Bora nemcsak sok van Zalának, hanem jó is.*” A Balaton mellékét, azt követően a muraközi járást emeli ki e tekintetben. Majd így fogalmaz: „*A többi megyebéli vidékek is természetnek mindenütt bort, melly meglehetősen asztali italul szolgál...*”¹⁴

⁷ CSÁNKI Dezső 1897. 43., 121.

⁸ NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula 1886. I. 311–313. Holub József is hivatkozik e dokumentumra: „*Baconagon 1335-ben 34 szőlő szerepelt egy birtokosztálynál.*” Azonban sem a helységnév pontos alakja, sem pedig a szőlőre vonatkozó számadat nem egyezik meg az oklevélben foglaltakkal. HOLUB József 1960. 183.

⁹ Egy „egység” 1 holdat jelent, ami ebben az időben 864 négyszögöllel lehetett egyenlő. Vö. HOLUB József 1960. 192., ÉGETŐ Melinda 1990. 83.

¹⁰ Vö. BELÉNYESY Márta 1955. 12.

¹¹ Vö. MAKOVICZKY Gyula 1934. 47.: „Cserfő név a csererdő dombra húzódását jelöli, ma az erdőirtás után szőlőheggyé vedlett.” Kiss Lajos 1997. II. 173: „*A Bakónak hn. szláv eredetű, [...] értelme 'bükkfával benőtt hely'.*” GYULAI Ferenc 1994. 51.: „*A cseres-tölgyes erdők jelenléte az intenzív szőlőkultúra térhódítása miatt jelentősen csökkent.*”

¹² FEYÉR Piroska 1981. 76.

¹³ A forrás adatait a Magyar Királyság területére vonatkozóan függelékben közli N. KISS István 1973. 387–388.

¹⁴ FÉNYES Elek 1841. 444; 451. Zala megye teljes leírása: 443–498.

A Dél-Dunántúl mezőgazdaságát tárgyaló írás a két világháború közt – túl a 19. század végi filoxeravész időszakán – a Nagykanizsai járás szőlő- és bortermelését ekképp jellemzi: „A járás északi harmadán húzódó dombvidéken fekszenek jelentősebb szőlőterületek, amelyek európai vesszőkkel vannak telepítve s amelyekről szűrt mustok elfogadható minőségű fehér és színes borokat adnak. Nagyrécse, Galambok, Komárváros, Kiskomárom, Zalakaros, Garabonc, Zalamerenye, Nagybakónak, Zalaszentbalázs, Magyarszerdahely. Homokkomárom és Eszteregnye községek nevesebb szőlő- és bortermelő helyek.”¹⁵

A 19. század végétől induló hivatalos borvidéki besorolások Zala megye területét – ezen belül is csak a minőségi termelésre alkalmas részeket, településeket – a *Balatonmelléki borvidék*hez sorolták. *Zalai borvidék* néven az 1997. évi CXXI. törvény értelmében alakult minőségi bortermelő terület (egyres települések megjelölésével) a Délnyugat–Dunántúlon. 1999-től ez újra a balatonmelléki borvidék kebelébe került, aztán 2006-tól megint a zalai borvidék nevet viseli (9/2006. II.3. FVM rendelet).

A szőlőhegy birtoklása

Vizsgált területünk a középkortól a jobbágy-paraszti birtoklású, *hegyvamos* szőlők zónájában helyezkedett el. A feudális földtulajdonviszonyok között a szőlőföldnek sajátos jogállása volt. Míg az Árpád-korban a szőlők nagy része a királyi birtokokon feküdt, s az uralkodó leggyakrabban szőlőmunkásokkal együtt adományozott el egy-egy ilyen földet¹⁶, addig a 15. századtól kezdődően csak igen ritkán lelhetünk olyan adatokra, amelyek allodiális, vagyis a földesúr által robottal megműveltetett szőlőterületekre utalnak. A Kanizsai-uradalmakban a 15–16. századból (1493., 1519.) még tudunk néhány esetben jobbágyokkal megdolgoztatott földesúri szőlőkről.¹⁷ Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy a földbirtokos a telki állomány keretein kívül, gyakran szerződés útján, meghatározott bérleti díj ellenében átengedett egy darabot a korábban saját kezelésű urasági földből, vagy éppen művelés alatt nem álló birtokrészéből. A „bérlokre” (polgárok, nemesek, jobbágyok) – akik nem ritkán távolabbi helységekből érkeztek, hogy „bérletet” szerezzenek (*extraneus* szőlőbirtoklás) – a megszabott feltételek egyenlőképpen vonatkoztak. Már a 14. században a szőlőültetésre alkalmas terület a vagyonosodás egyik legfőbb lehetőségét kínálta, értéke pedig kétszeres volt, mint a szántóföldeké.¹⁸ A bérlő vagy a telepítés fáradságos munkájával vagy vételár formájában rótt le a bérleti díjat. Földjét eladhatta, örökíthette és elzalogosíthatta. Pontosabban fogalmazva: mindezt nem a szőlőterülettel tehette – hiszen az jogilag mindvégig a földbirtokos tulajdona maradt –, hanem a befektetett munka vagy vételár értékével, mely megillette őt. A bérleti viszony (*örök-bérlet*) egyoldalú, önkényes felbontására nem kerülhetett sor – kivéve, ha a bérlő nem fizette a megszabott szolgáltatásokat, vagy hűtlenséget követett el földesura

¹⁵ KISS Elemér 1935. II. 445.

¹⁶ Vö. HOLUB József 1960. 184.

¹⁷ FEYÉR Piroska 1981. 47., HOLUB József 1960. 186–187., PACH Zsigmond Pál 1963. 48.

¹⁸ BELÉNYESY Márta 1955. 12.

ellen –, tehát a két fél között nem állt fenn személyi függés.¹⁹ A földbirtokos a hasznosítatlan, de szőlőtelepítésre alkalmas parlag vagy erdős-bozotos földből jövedelemhez jutott; a bérlő pedig – főképp, ha földje nem volt – szabad munkakeréjét hasznosítva biztosítani tudta saját borfogyasztását, de felesleget is termelt, amit aztán piacra vihetett. Holub József a Bacónaki-hegyet is említi, mint olyan területet, ahol récsei, billei és kanizsai jobbágyok „béreltek” szőlőket.²⁰ Ez az adat egyben az *extraneus* (saját településének határán túli) birtoklás meglétére is rávilágít.

A földesúrnak a szőlőterület használata után fizetett állandó összegű járandóság, örökbérleti díj a *hegyvám* volt²¹, amit többnyire borban vagy mustban, ritkábban pénzben kellett teljesíteni. I. Lajos 1351:6. tc.-e ennek helyébe a *kilencedet* léptette, ám a Dunántúl legnagyobb részén továbbra is a terméseredménytől független hegyvám maradt a szolgáltatás módja, helyenként egészen a 19. század második felében végrehajtott szőlődézsma váltság idejéig.²² Égető Melinda történeti-néprajzi vizsgálatai bizonyították, hogy e továbbélés tipikus területe éppen Zala megye volt. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a hegyvám a földesúri adózás kizárólagos formája maradt volna, hanem párhuzamosan élt a kilenceddel, sőt előfordult, hogy egyazon szőlőhegyen belül is váltakoztak a hegyvámos és a dézsmás (kilenceddel adózó) szőlők.²³ A 15. században a kanizsai uradalom 39 helysége közül csak háromban tudunk borkilencedről.²⁴ A két szolgáltatási forma egymás mellett élését mutatja, hogy Nádasdy Tamás kanizsai uradalmának bevételei kapcsán 1557-ben „*mind dézma. hegyvám zölők haznai*”-ról esik szó.²⁵ Mindezek mellett a szőlőbirtokosok kisebb ajándékokkal is tartoztak a földesúrnak (kenyér, kappan, zab). Az ajándékozásban megint feltűnik Bakónak falu vagy a Bacónaki-hegy, mint a Kanizsai-uradalom azon helye, ahol kettő helyett négy kenyeret ajándékoztak.²⁶ Új szőlők telepítése esetén a földbirtokos 6–10 évre is felmentette az új gazdát a hegyvám fizetése alól. A leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy a bérleti rendszer a kor viszonyait tekintve egy modern, előremutató, hatékony gazdálkodási formáció kialakulását tette lehetővé.

Szőlőhegyi szervezetek

Éppen a szőlőt birtokló, különböző társadalmi állású személyeket egy közösséggé szervező föld sajátos birtoklási körülményben, vagyis az örökbérleti rendszerben kell a szőlőhegyi szervezetek kialakulásának okait keresnünk. Az írásos

¹⁹ ÉGETŐ Melinda 1985. 14.

²⁰ HOLUB József 1960. 189. Kanizsa (Nagykanizsa) és Récse (Nagyrécse) ma is meglévő települések, Bille egykori várföld volt Kanizsa és Récse között. VÁNDOR László 1994. 222.

²¹ HOLUB József 1960. 189.

²² A viszonylag kései előfordulásra ld. egy zalaszántói jobbágy 1842-ben kelt levelében foglaltakat: „...*a magunk hegyvám adó alatt lévő birtokunkba...*” KOVÁCS Katalin 1985. 330.

²³ ÉGETŐ Melinda 1990. 73.

²⁴ PACH Zsigmond Pál 1963. 51.

²⁵ ÖZE Sándor 1997. 142.

²⁶ HOLUB József 1960. 191. Az eredeti forrásra sajnos nem hivatkozik.

forrásokban ezen igazgatási közösségek *hegység*, *helység*, *hegybéli helység* néven szerepelnek. Függetlenek voltak mind a helyi hatóságoktól, mind pedig a földesúrtól, működésük alapja a saját kebelükből választott tisztségviselőknél és az őket segítő testületen nyugodott.²⁷

A jobbágy-paraszti árutermelés kibontakozását és sikerességét látva, a földesurak már a 15. század legvégétől törvényekben is megfogalmazva igyekeztek járandóságukat növelni a bérelt szőlőket és szántókat illetően is.²⁸ A 16. század folyamán e törekvés erősödött, s az önkezelésű majorsági földek növeléséhez vezetett, amelyeket birtokosa jobbágyi robottal igyekezett megműveltetni (*második jobbágyság*). Ugyancsak a földesúri árutermelés fokozását célozta a terményjáradékok növelése, mely tulajdonképpen megfosztotta a jobbágyságot az áruba bocsátható termékek, főképp a gabona és a bor tetemes hányadától. E történelmi változások adhatnak magyarázatot arra, hogy a mindaddig szinte teljes autonómiát élvező szőlőhegyi birtokos közösségek (hegybéli helységek) a terület földbirtokosához való viszonyukat, jogaikat, működésük önállóságának mértékét írásban szabályozták. Vagy, ahogy Égető Melinda megfogalmazza: „*Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, a hegytörvényeket a szőlőbirtokosok és a szőlőföld feudális ura közötti „kötélhúzás” eredményeként létrejött, írásos formában rögzített kompromisszumoknak tekinthetjük.*”²⁹

A nyugat-dunántúli autonóm birtokos közösségek írásos dokumentumait – megkülönböztetve a földesúri rendtartásoktól és a városi statútumoktól – *hegyközségi artikulusoknak* nevezi a szakirodalom.³⁰ E dokumentumcsoport félszáz darabját rendszerezve, Égető Melinda három típust különít el. A Délnyugat-Dunántúlon (Zala, Nyugat-Somogy, Dél-Vas) fekvő szőlőhegyekre az utak, gyeplők, kapuk rendben tartását, valamint a viselkedési normákat számos pontban taglaló artikulusok jellemzőek.³¹ E típusba sorolható a területünkről fennmaradt Bacónak-hegyi artikulus is.

A Nagyrécsé határában fekvő, s ma is szőlőhegyként használt Bacónaki-hegy artikulusának Festetics Pál földbirtokos általi elfogadása és kiegészítése, majd írásba foglalása 1701. június 20-án történt meg.³² A dokumentum írásba foglalásának körülményeire is utal a szöveg szerkezete: a *hegybéli helység* nótáriusa foglalhatta írásba a gazdaközösség normarendszerét és elvárásait 18 pontban, majd ehhez toldotta hozzá újabb 10 pontban a terület földesura saját érdekeinek írásos változatát. A helységek – főleg egy-egy uradalmon belül – mintaként használták egymás artikulusainak szövegét, így a bacónaki szabályzat jelentéktelen változtatásokkal tűnik föl a Festetics-uradalomban a gersei, újudvari, tikosi, bárri és fehéregyházi szőlőhegyeken.³³

²⁷ ÉDETŐ Melinda 1985. 13–16.

²⁸ PACH Zsigmond Pál 1963. 139.

²⁹ ÉGETŐ Melinda 1985. 19.

³⁰ VINCZE István 1961. 96., ÉGETŐ Melinda 1985. 20., 1999. 557.

³¹ ÉGETŐ Melinda 1999. 565–567.

³² A szöveget közli: ÉGETŐ Melinda 1985. 71–75.

³³ ÉGETŐ Melinda 1985. 39–40., ld. még: 71–74; 90–92; 105–109.

Az artikulus a következő témákról rendelkezik:

1.) Az első 18 pontban: a szőlők közti utak használata, a szőlő- vagy gyümölcsoltvaj büntetése, az állatok szőlőhegyi legeltetésének tiltása, a lopás és a verekedés büntetése, engedélyhez kötött szüretkezdés, a helység törvénytárgya, a szőlőhegyen való éjszakai tartózkodás, valamint a helység tisztségviselői szidalmazásának büntetése, a szőlőterület öröklődő mivolta (ez a járandóság fizetésének elmulasztásával megszűnik), gyepük és utak gondozása.

2.) Az újbóli sorszámozással induló pontok (földesúri hozzátoldás): új utak kijelölésének engedélyhez kötése, állatok szőlőbeli kártételének büntetése, szőlő- és gyümölcslopás büntetése, viselkedési norma a szőlőhegyen (szitkozódás, részegség, verekedés büntetése), a tisztségviselők eskütételi kötelezettsége, számuk (két hegymester, négy esküdt), a 3 évig nem művelt szőlők elvesztése („*a Szőlő Szolgat es nem Urat Szeret*”), gyümölcsfák nevelésének tiltása a szőlőben, a szőlők bekerítése, gyepük gondozása.³⁴

A 18. század második felétől megjelentek az egy-egy vármegye szőlőhegyeinek működését szabályozó megyei statútumok. „*E törekvés okai még nem teljesen tisztázottak, mindenesetre valószínűleg szerepet játszott benne az, hogy ebben az időszakban a nemesség az általánosságban megerősödött vármegye közigazgatási és bíráskodási jogkörén keresztül tudta leginkább érvényesíteni akaratát. Emellett azonban szerepe lehetett az államhatalom részéről megnyilvánuló egységesítési és központosítási törekvéseknek is.*” – vélekedik Égető Melinda.³⁵ Elsőként éppen az erős kis- és középnemesi réteget tömörítő Zala vármegye adta ki a maga szőlőhegyeire egységesen vonatkozó *Articuli Promonthorialest*, amit aztán a későbbiekben többször is módosított (1769., 1772., 1776.).³⁶ E szövegek – melyek többnyire magukba olvasztották a korábbi helyi szabályzatok pontjainak jó részét – a földbirtokos kiterjedtebb bíráskodási jogáról, a büntetéspénzekből való nagyobb részesedéséről tanúskodnak, valamint arról, hogy az előljáróság a legtöbb ügyben csak földesura megkérdezésével és jóváhagyásával járhatott el.

Az 1848-as úrbéri megváltás – éppen sajátos jogállása miatt – a jobbágy telki állományán kívül eső dézsmás és hegyvamos szőlőkre nem vonatkozott. Majd csak két évtized múltán, 1868-ban születik törvény a szőlődézsmaváltásról, amely azonban jelentős anyagi terheket hárított a szőlőterület megváltójára is.³⁷ A magyar parlamentben éppen a zalai születésű Deák Ferenc volt a dézsmaváltás körüli problémák törvényes megoldásának leghívebb sürgetője.³⁸

A floxéravész utáni szőlőrekonstrukció, illetve egyáltalán a magyar szőlő- és borgazdálkodásnak e válsághelyzetből való gyors kiemelése, állami szintű beavatkozást tett szükségessé. Ennek egyik megnyilvánulási területe a törvényke-

³⁴ A nyugat-dunántúli hegytörvények részletes tartalmi elemzését adja: ÉGETŐ Melinda 2004.

³⁵ ÉGETŐ Melinda 1985. 36.

³⁶ ÉGETŐ Melinda 1985. 36. A Zala megyei statútumok három változatának (1753., 1769., 1777.) teljes szövegét közli ÉGETŐ Melinda 1985. 135–153.

³⁷ FEYÉR Piroska 1970. 53–55.

³⁸ Hazánk 1868. 205. sz. 2. Országgyűlési tudósítás a képviselőház szept. 16-i üléséről, Deák Ferenc interpellációja.

zés volt. Az 1894: XII. tc. az első ilyen jogi dokumentum, mely a szőlőterület nagysága és a birtokosok száma szerint megadja a *hegyközség*³⁹ alakulás lehetőségét. A törvény az új szőlők telepítését, a szőlőbetegségek elleni közös védekezést, az okszerű szőlőművelést, a közös őrzést és a hegyrendészeti feladatok ellátását hivatott előmozdítani. Rögzíti a hegyközség szervezeti felépítését (hegybíró, közgyűlés, választmány, hegyőrök, pénztárnok, jegyző) és működési szabályait is. A törvény jól meghatározhatóan besorolja a hegyközségeket a magyar jogi és közigazgatási hierarchiába.⁴⁰

Az 1929: XVII. tc. az 1894. évi törvény több lényeges pontját megerősíti, s a hegyközség megalakítását (legalább 10 birtokos kezén lévő, legkevesebb 150 kh összefüggő terület. esetén) kötelezővé teszi, az 1938: XXXI. tc. pedig már 5 birtokos és 50 kh esetén rendeli el kötelező érvénnyel a hegyközség megalakítását.⁴¹

A vizsgált területen, a szőlőhegyek mai kiterjedését figyelembe véve, s feltételezve, hogy a szőlőrekonstrukció lezárulása után – vagyis az utóbbi két törvény megszületésének idejére már mindenképpen – az lényegesen nem volt kisebb, már 1929-ben, de 1938-ban szinte biztosan hegyközségeknek kellett alakulniuk. Az 1920-as években született adatközlőim személyes emlékei, valamint a szüleiktől hallottak alapján a Bacónaki-hegy 1930–40-es évekbeli hegyközségi viszonyaira vonatkozóan részletes kép rajzolódik ki.

A Bacónaki-hegy minden jel szerint az 1929. évi törvény értelmében hivatalos hegyközséggé alakult. Az előjáróság 7 tagból állt: a *hegybíró*ból és a 6 fős *hegyi tanács*ból (ez a törvény által meghatározott legkisebb létszám). Az egész birtokos közösség részvételével zajló *hegygyűlést* Szent György napja körül (április 24.) tartották.⁴² Ekkor választották meg maguk közül az előjáróságot és a *hegypásztort* (a törvény szövege szerint: *hegyőr*).⁴³ A hegybíró végrehajtó és ellenőrző funkciót látott el, s összehangolta a gazdálkodás menetét. Ő hirdette ki pl. a szüret kezdetét, a baromfik elzárását. Hivatala tiszteletbeli volt. Adatközlőm édesapja, id. Harmadás József (1897–1970) választott hegypásztor volt;

³⁹ E törvény használja elsőként a *hegyközség* terminust. Ezt megelőzően – mint utaltunk rá, a *helység*, *hegység*, *hegybéli helység* kifejezések éltek. A 20. század első feléig, derekáig használatban maradtak ezek az alakok, jó példa erre a Bacónaki-hegyen 1924-ben állított kőkereszt, amelyen a következő felirat olvasható: „*Isten dicsőségére Állította Nagybacónak hegység 1924*”. Gyűjtési tapasztalataim szerint a *hegyközség* nyelvi forma a 20. század második felére kiszorította a korábbi megnevezéseket, s mind köznyelvi, mind pedig tájnyelvi szinten gyökeret vert.

⁴⁰ VÁSÁRHELYI Zoltán 1901.

⁴¹ Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1929. (Budapest, 1930.); Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1938. (Budapest, 1939.)

⁴² Szent György napja volt a korábbi hegybéli helységek *hegynépe gyűlései*, *törvénytájpjai* egyikének (mert általában három volt egy évben) hagyományos időpontja. ÉGETŐ Melinda 1985. 31–32.

⁴³ A törvény szövege hegyközségi elnökről, választmányról, közgyűlésről, hegyőről szól, a helyi népi terminológiában viszont a korábbi hegybéli helységek tisztségviselőinek évszázados gyökerekre visszanyúló megnevezései éltek tovább (hegybíró, hegygyűlés, hegypásztor). Összefoglalóan a törvényileg létrehozott és szabályozott hegyközségekről (további irodalommal) ld.: SZILÁGYI Miklós 2000. 568–569.

összesen 7–8 éven át töltötte be ezt a tisztséget: 3–4 éven át az 1930-as évek közepén, 3 évig pedig a második világháború után, a hegyközségek működésének utolsó éveiben. Egymaga vigyázta a szőlőket Bacónakon, bár előtte két pásztor járta be ugyanezt a területet. A szőlőhegy állandó lakosa volt, jól ismert minden gazdát, minden birtokot. Puskája volt, amely a hegyközség tulajdonát képezte. Fizetését terményben kapta: minden gazda holdanként 5 liter búzát tartozott adni, amit maga a hegypásztor szedett össze, zsákkal a hátán, pincéről-pincére járva. Volt egy könyvecskéje, amiben minden gazda neve és birtokának nagysága szerepelt. Szőlőhegyi búcsú napján (Mária-Magdolna, július 22.) a mise be- és kiharangozása, minden napon a háromszori harangozás, a halottak kiharangozása, tűz esetén és „rossz fölhő”, vagyis vihar közeledtekor a szőlőhegyi kápolna harangjának félreverése a hegypásztor feladata volt, pontosabban ő vállalta ennek az elvégzését, amiért általában külön fizetséget kapott. A háború alatt s után csak „imigy-amügy, gyimgyömmel” ment a hegyközség, ahogy az egykori hegypásztor fia, Harmadás József (aki később szőlőhegyi mezőőrként is dolgozott) elmondta.

Az egyenként is nagyobb területű, több dombvonulatból álló Cserfőn és Förhéncen a hegybíró mellett 12 fős előjáróság dolgozott. A hegyközség fizetett tisztségviselője volt a pénztáros, illetve a hegypásztor, aki puskával, tarisznyával, fokossal volt felszerelve. A hegypásztor legfőbb feladata a pincék ellenőrzése volt, de emellett – hasonlóan a Bacónakon leírtakhoz – a harangozást is ő végezte napjában háromszor.⁴⁴ A szőlőhegyeket alkotó dombsorok számának megfelelően Förhéncen kettő (Öreg- és Új- vagy Kis-Förhénc), Cserfőn pedig három (Vajda-, Nagy- vagy Öreg-, Kis-Cserfő) hegypásztor szolgált. Ottjártukkor az egyes pincék, présházak ajtajába egy szőlőkarót raktak, ezzel jelölték, hogy ellenőrizték a birtokot. Fizetségüket a gazdától a szőlőterület nagysága arányában, holdanként kiszámítva, borban és búzában kapták. Cserfőn volt külön *pásztorpince*, itt tartották a hegyközségi gyűléseket.

A Magyar Köztársaság Kormányának 3300/1949. Korm. számú rendelete kimondta a hegyközségek és hegyközségi tanácsok megszűnését, vagyonukat pedig az államkincstárnak juttatta. Ezzel ténylegesen lezárult, s ezt követően csaknem 50 esztendőn keresztül szünetelt egy nagyjából fél évezredes időtávlatban gyökerező, változásokat hozó korszakokat, fordulópontokat túlélő, mindig egyazon célért működő igazgatási-szervezeti forma története. 1950-től egy új államigazgatási struktúra kialakításával a szőlőhegyek ügyei a városi, községi *tanácsok* hatáskörébe kerültek.

Az új igazgatási keretek között a szőlőhegyeknek külön tisztségviselői nem voltak, egyedül a mezőőrök – az egykori szőlőpásztorok utódjaként – járták és vigyázták a szőlőhegyeket. A mezőőri szervezetet 1968-ban hívták életre, az azt

⁴⁴ A szőlőhegyeknek állandó lakosai is voltak, ezért volt szükség a rendszeres harangozásra. Nyáron – Szent György naptól szeptember közepéig – hajnali 4 órakor, délben, valamint este 8-kor harangozott a szőlőpásztor, télen a déli kongatás mellett reggel 5-kor, este pedig 7 órakor szólalt meg a harang. ÁNEK Teréz 1975.

megelőző csaknem két évtizedben mind az állami, mind pedig a magánterületeket helyben alkalmazott, fegyver nélküli, leginkább idős csőzök felügyelték.⁴⁵

A mezőőröket a szőlőhegy népe *hegypásztornak* nevezte. Vizsgált területünkön két egykori mezőőrrel (hegypásztornal) készítettem interjúkat, s tanulmányoztam át megőrzött szolgálati naplójukat. Harmadás József (1922–2002) Vajda–Cserfőn, Nagy–Cserfőn és Kis–Cserfőn teljesített szolgálatot 1971-től 1978 májusáig. Ihász Jenő (1929–2001) a Nagyrécse–Kisrécse–Nagybakónak körzetben fekvő 5 szőlőhegyen volt mezőőr: Bacónakon, s a tőle keletre húzódó kisebb dombháton, nevezetesen Mária-hegyen, Bartulán, Gesztenye-hegyen és Ádám-hegyen, 1969-től 1990-ig, lényegében a mezőőri szervezet megalakulásától annak felbomlásáig.

A mezőőröknek pályázniuk kellett az állásra, majd tanfolyamon vettek részt, s a próbaidő letöltése után állhattak ténylegesen munkába. Feladatuk sokrétű volt. Figyelmeztették a gazdákat a szőlőt, gyümölcsfákat, veteményes kertet fenyegető kártevők elleni védekezésre, ügyeltek a szőlőbeli munkák helyes ütemezésére, s örködték a termés fölött. Figyelemmel kísérték a földhasznosítást, s időnként a tanács és a földhivatal munkatársaival szemlét tartottak az elhagyott, nem művelt birtokok számbavétele céljából. Fontos mezőőri kötelesség volt az utak állapotának rendszeres ellenőrzése és védelme. Szolgálati fegyverük volt, s feladataik között szerepelt a lopások, betörések megakadályozása, s a viselkedési normák betartatása. Külön feladatuk is lehetett, mint Harmadás Józsefnek a déli harangozás.⁴⁶

Az 1989/90-es rendszerváltozás idején a mezőőri rendszer is szétesett. 1994-ben törvény született a hegyközségek újbóli megalakítására (1994. évi CII. törvény⁴⁷). Ennek hatására több településen hosszabb-rövidebb időre, legalább a próbálkozás szintjén hegyközségek alakultak. A hegyközségi szervezet megszűléséig azonban még éveknek kellett eltelnie. Jelenleg a vizsgált területet érintően működik a nagykanizsai hegyközség. Legfőbb célja most is a minőségi szőlő- és borgazdálkodás előmozdítása.

Az egyes kisebb szőlőhegyeken – az általam vizsgáltak közül elsősorban Cserfőn és Bacónakon – a szőlőhegyi turizmus, a borturizmus és egyéb közösségi-kulturális események, rendezvények tölthetnek be közösségformáló szerepet. Itt azonban már nem elsősorban gazdasági alapú és célú szerveződésekről van szó, s a jórészt hétfégi hobbikertekké alakuló területek „szőlőhegyi birtokosainak” összetétele is jelentősen megváltozott, átalakult.⁴⁸

⁴⁵ SZABÓ Lajos – NAGY Sándor 1982. 3–4.

⁴⁶ A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek mezőőreinek munkájáról ld. részletesebben: SIMON András 1996.

⁴⁷ Magyar Közlöny 1994/128. szám, 4620–4632.

⁴⁸ Ezen új folyamatok vizsgálatát az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2009–2012.) keretében és támogatásával végzem. A kutatási célok és részeredmények közreadását ld.: SIMON András 2010.

IRODALOM

ÁNEK Teréz

1975 Cserfő és Förhénchegy népi építésze. Budapest: EA 18742; Nagykanizsa: TGYMA 969–75.

BELÉNYESY Márta

1955 Szőlő és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. 11–28.

CSÁNKI Dezső

1897 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest

ÉGETŐ Melinda

1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Budapest

1990 A hegyvám mértéke és kiszámítása a XVIII. században a Zala megyei Széchenyi birtokon. Agrártörténeti Szemle XXXII. 73–84.

1999 Írott és íratlan törvény nyugat–dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. In: Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Szerk.: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter. 557–572. Budapest

2004 Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846. (Documentatio Ethnographica 21.) Budapest

FEYÉR Piroska

1970 Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest

1981 A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest

FÉNYES Elek

1841 Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I. Pesten

GYULAI Ferenc

1994 Dél-Zala növényvilága. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Szerk.: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna. 45–63. Nagykanizsa

HOLUB József

1960 A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. (Klly. a Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyvéből.) Zalaegerszeg

KECSKÉS Péter

1992 Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon. Ház és Ember 8. 167–203.

NAGY Imre – VÉGHELY Dezső – NAGY Gyula (szerk.)

1886–1890 Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Budapest

KISS Elemér

1935 Alsódunántúl mezőgazdasága I–III. Kaposvár

N. KISS István

- 1973 Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. Agrártörténeti Szemle XV. 383–389.

KISS Lajos

- 1997 Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest

KOVÁCS Katalin

- 1985 A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszentő példája alapján. Ethnographia XCVI. 329–336.

MAKOVICZKY Gyula

- 1934 Nagykanizsa város településföldrajza. Városföldrajzi tanulmány. (Geographia Pannonica III.) Nagykanizsa

ŐZE Sándor

- 1997 A vörösbor elterjedése a XVI. század közepi dél-dunántúli Nádasdy-uradalmakban. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar. 141–151. Eger

PACH Zsigmond Pál

- 1963 Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest

PAPP László – VÉGH József (szerk.)

- 1964 Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg

SIMON András

- 1996 A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek szervezete és őrzése. Néprajz és Nyelvtudomány XXXVII. 309–322.
- 2010 Az életmód változása, megalkotott hagyományok, ünnepek és turizmus a Délnyugat-Dunántúl szőlőhegyein. In: A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében. (Magyarságtudományi kutatások I.) Szerk.: Garaczi Imre – Szilágyi István. 237–245. Veszprém

SZABÓ Lajos – NAGY Sándor

- 1982 Mezőgazdasági örök kézikönyve. Budapest

SZILÁGYI Miklós

- 2000 Gazdasági társulatok, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 558–597. Budapest

VÁNDOR László

- 1994 Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Szerk.: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna. 217–424. Nagykanizsa

VÁSÁRHELYI Zoltán

- 1901 A hegyközségek közigazgatása. Budapest

VINCZE István

- 1961 A szőlőhegy birtoklása és rendje. Néprajzi Közlemények VI. 94–106.